

ЗОВНІШНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (20-І РР. ХХ СТ.)

Іванета Андрій Олександрович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: paritypartners@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-6859-2094>

Досліджується мережа зовнішніх представництв найбільших кооперативних організацій України, що сформувалася у період непу та стала елементом економічних міжрегіональних комунікацій всередині радянської тоталітарної держави. Відзначається, що з приходом до влади в Україні більшовиків, традиційне економічне життя завмерло. Оскільки такий стан речей міг викликати масштабне повстання, комуністи змушені були піти на поступки населенню, запровадивши неп. Встановлено, що за нових умов в Україні розрослася мережа кооперативів, які відзначалися певним рівнем самостійності. З метою налагодження зовнішньої діяльності, за межами республіки кооперативи створили власні представництва – контори. Вони були покликані налагодити постачання до України товарів, необхідних для її жителів, а також забезпечити збут продукції власного виробництва. Проте активність української кооперації на території РСФРР непокоїла місцевих представників влади. Як наслідок, у другій половині 1920-х рр. було ліквідовано низку її зовнішніх представництв, а із зміцненням сталінізму на початку 1930-х рр. саме функціонування кооперативів було жорстко уніфіковано.

Ключові слова: міжрегіональні зв'язки, Україна, радянська влада, громадські організації, кооперація.

Постановка проблеми. Розуміючи неспроможність встановлення контролю над окупованими теренами України виключно засобами тиску, більшовики уже на початку 1920-х рр. змушені були послабити нагляд за економічним життям країни. Пожвавити торгівельні відносини були покликані кооперативні організації, представництва яких перебували також і за межами України.

Мета статті передбачає характеристику мережі зовнішніх представництв найбільших кооперативних організацій України, що сформувалася у період непу та стала елементом економічних міжрегіональних комунікацій всередині радянської тоталітарної держави.

Історіографічний огляд. Серед дослідників, які в своїх наукових працях порушували питання діяльності зовнішніх представництв кооперативних об'єднань України в 1920-х рр. у контексті міжрегіональних зв'язків необхідно виокремити М. Журбу, А. Ковалю, В. Марочко.

Виклад основного матеріалу. Розбудова кооперативної мережі розпочалася напередодні непу. Кремль, використовуючи російський зразок, обрав курс на підпорядкування усіх українських кооперативних об'єднань споживчій кооперації. У 1919 році були утворені керівні органи кооперації в особі Головного кооперативного комітету з адміністративно-розпорядними функціями та єдиного споживчого

коопераційного центру – Всеукраїнської кооперативної спілки (Вукоопспілки або ВУКС). Оскільки на кооперацію покладалися важливі завдання з покращення економіки, особливо сільського господарства, її діяльність посилено контролювала комуністична партія. Це зокрема виявилось у створенні кооперативного відділу при ЦК КП(б)У [Петасюк, 1994, с. 13].

10 серпня 1920 року в Україні набув сили декрет «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій», за яким усі кредитні, ощадно-позичкові та сільськогосподарські товариства об'єднувалися в місцеві споживчі організації. Метою більшовиків було політично оволодіти кооперацією і під контролем комуністичної партії використати її для відновлення економічних потужностей країни [Коваль, 2012, с. 7].

Упродовж 1920 – 1921 рр. майже усі види кооперації були об'єднані навколо споживчої, яка фактично стала державною установою з розподільчими функціями. Колишні кооперативні центри припинили існувати, а їхні співробітники здебільшого покинули Україну, хоча деякі з них не втратили надії на відтворення справжньої селянської кооперації [Марочко, 1995, с. 98]. Головним кооперативним центром в Радянському Союзі був Центрсоюз. Фактично усі кооперативні організації мали підпорядковуватися йому, але через існування суперечностей в багатьох питаннях останні часто намагалися діяти самостійно [Коваль, 2012, с. 8].

З метою координації кооперативної діяльності та з огляду на спільність політики і єдності плану праці у всіх радянських республіках Вукоопспілка була єдиним представником кооперативних об'єднань на території УСРР [Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921, с. 5]. Згідно статуту, Вукоопспілка об'єднувала всі без винятку кооперативні організації, що знаходилися на території УСРР, керувала їх діяльністю з метою здійснення державних завдань у сферах виробництва та розподілу товарів, заготовляла товари як для потреб свого населення, так і жителів інших радянських республік [Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921, с. 3].

Вукоопспілка організовувала та утримувала відділи, контори і представництва у межах УСРР та за її кордонами [Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921, с. 4]. З метою отримання можливості здійснювати закупівлю продукції, яка не виготовлялася в Україні Вукоопспілка зорганізувала кілька своїх представництв за межами республіки. Так, 1 жовтня 1924 року у Баку розпочала працювати Закавказько-Персидська контора Вукоопспілки, діяльність якої була пов'язана з обслуговуванням насамперед рисового та сухофруктного ринків Персії, Закавказзя, Туркестану та Дагестану [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 32, арк. 5].

Діяла контора Вукоопспілки й у Ростові-на-Дону. Її робота мала власну специфіку, що суттєво відрізнялася від діяльності інших представництв ВУКС. Справа у тому, що, оскільки контора не мала постійних клієнтів (більшість яких були робітничими кооперативами), її робота зі збуту продукції полягала у виконанні одноразових доручень Вукоопспілки. Ресурси, які були необхідні для забезпечення роботи контори, Вукоопспілка не надавала, тому представництво самостійно себе забезпечувало завдяки збору комісійних платежів з кожного реалізованого товару. Незважаючи на те, що контора перебувала за межами України, головним регіоном на який поширювалася її збутова робота був Донбас (хоча територія діяльності її агентів й не обумовлювалася межами цього вуглевидобувного басейну). Загальний обіг коштів

контори у 1926 – 1927 рр. склав 7,7 млн. карб., а в 1927 – 1928 рр. – 8 млн. 965 тис. карб. Слід зазначити, що 55% асортименту, до розподілу якого між кооперативними об'єднаннями була причетна контора, становила бакалія [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 1440, арк. 25].

Одними з найбільш дієвих представництв Вукоопспілки були контори у Москві та Ленінграді. Проте на початку 1927 року керівництво Вукоопспілки вирішило ліквідувати Ленінградську контору, зобов'язавши московське представництво перебрати на себе виконання її функції. План ліквідації ленінградського представництва Вукоопспілки передбачав цілковите згортання діяльності контори до 1 лютого 1927 року. Саме до цього часу за ленінградським представництвом залишалось право здійснювати розрахунки з постачальниками по незавершених угодах і видавати кошти. Розпочинаючи з 1 лютого рахунки постачальників і всі документи мали бути передані московській конторі на яку покладалось зобов'язання самостійно здійснювати розрахунки з постачальниками. Не пізніше 31 січня ленінградське представництво мало надіслати московській конторі та усім заготівельним базам Вукоопспілки відомості незакінчених угод з інформацією про залишки авансових і товарних розрахунків. Не пізніше цього ж терміну ленінградське представництво мало повідомити постачальників, з якими не були виконані умови угод, про свою ліквідацію та перенесення відповідальності за їх виконання на московську контору [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 41]. 28 січня 1927 року Ленінградське представництво повідомило торгівельний відділ Вукоопспілки: «Ваше розпорядження про ліквідацію ленінградського представництва Вукоопспілки та інструкцію з цього приводу отримали. 25 січня 1927 року припинили будь-які торгівельні операції за винятком деяких невеликих угод, домовленість про виконання яких тільки-но була досягнута і які лише залишилося оформити» [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 43].

За кілька днів до означених подій, керуючись розпорядженням торгового відділу Вукоопспілки, очільник її московської контори Загер приїхав до Ленінграду задля прийому справ місцевої контори, що перебувала у стані ліквідації. Після короткотермінового перебування у місті Загер дійшов висновку, що повне згортання діяльності ленінградського представництва мало негативно позначитися на роботі Вукоопспілки. З метою аргументації свого твердження у листі до керівництва Вукоопспілки він зазначив кілька переконливих прикладів: «Фарбовий трест, продукція якого нас цікавить (ультрамарин) продає товар у Ленінграді вільно, тоді як у Москві він пов'язаний договірними відносинами. Доволі часто у Ленінграді відбуваються незаплановані закупки паперу сорту “верже” та інших дефіцитних товарів. Нарешті, ми залишили у Ленінграді спеціаліста-шкірника, який слідкує за виконанням наших замовлень ленінградським Шкіртрестом і спеціаліста-мануфактурника, який виконує щомісячний відбір необхідних тканин». Спираючись на зазначені факти, з метою уникнення фінансових труднощів під час закупки товарів Загер наполегливо радив залишити у Ленінграді представника Вукоопспілки, який би слідкував за кон'юнктурою місцевого ринку та виконував інші доручення, за що отримував би щомісячну винагороду у розмірі 150 карб. [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 550, арк. 14].

Такий висновок Загера зіграв на руку керівнику ленінградської контори Дербентському, який не вбачав доцільності у ліквідації очолюваного ним

представництва Вукоопспілки навіть попри те, що питання про її ліквідацію було остаточно вирішено. Дербентський волів зберегти штат апарату контори, оскільки не мав бажання брати на свої плечі увесь об'єм запропонованої роботи, який відтепер належало виконувати йому одному. У зв'язку з цим він навіть запевняв співробітників ленінградської контори, що скорочення штату не відбудеться [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 550, арк. 193]. У листі до керівництва Вукоопспілки Дербентський вважав за необхідне зазначити, що питання про ліквідацію представництва було надане для розгляду правлінню Вукоопспілки поспіхом, без достатнього ознайомлення з необхідним обсягом інформації про його діяльність: «Вважаю, що такий центр, як Ленінград може і повинен мати представництво української споживчої системи. Споживчо-кооперативна система так чи інакше пов'язана з промисловістю і ринком Ленінграду. Відсутність у місті представництва Вукоопспілки зумовить до нього численні відрядження членів кооперації. Вукоопспілка, бажає того чи ні, змушена буде рано чи пізно мати своє представництво у Ленінграді, в іншому разі будуть відрядження, а вони, слід зазначити, обійдуться дорожче ніж витрати, що пов'язанні із забезпеченням діяльності власного представництва» [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 43]. Проте правління Вукоопспілки визнало лінію поведінки Дербентського хибною. Дербентського було звільнено від виконання обов'язків представника Вукоопспілки в Ленінграді, а його повноваження передані бухгалтеру, який поєднував технічні та представницькі сторони відповідної роботи [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 3, спр. 550, арк. 193].

З початком лібералізації економічного життя радянська тоталітарна держава вимушено пішла назустріч зростанню кооперативного руху. Важливим здобутком української кооперації в організаційному будівництві стало виокремлення із унітарної системи споживчої кооперації сільськогосподарських кооперативів [ЦДАВО України, ф. 296, оп. 7, спр. 540, арк. 13]. Ініціатором створення нової кооперативної системи були Всеросійський ЦВК і Раднарком, які ухвалили 16 серпня 1921 р. декрет «Про сільськогосподарську кооперацію». Він дозволив селянам заснування кооперативних товариств для спільного господарювання, для організації праці, переробки і збуту продукції. Декрет Всеросійського ЦВК та Раднарком став юридичною базою для ухвалення аналогічного декрету Всеукраїнським ЦВК та РНК 18 жовтня 1921 року. Одразу після декрету ВУЦВК розпочалася підготовка до скликання з'їзду уповноважених кооперативних товариств та спілок. Була створена «ініціативно-кооперативна група», до складу якої входили керівники колишніх українських кооперативних установ. На одному з перших засідань групи, яке відбулося 26 жовтня 1921 року заслухали проект статуту Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації. Саме тоді вперше з'явилася її коротка назва «Сільський господар» [Марочко, 1995, с. 99].

Ініціативно-кооперативна група з утворення Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації 3 грудня 1921 р. закликала всі сільськогосподарські союзи України: «Надзвичайно тяжкий стан, в якому перебуває сільське господарство нашої країни, вимагає від сільськогосподарської кооперації певної праці для того, об не дати господарству зовсім зруйнуватися, об допомогти населенню засіяти землю, порятувати скотарство, допомогти голодуючому населенню і взагалі зміцнити господарство з тим лихом, яке на нього вже насунулося і насунеться. Поряд із заходами держави найбільшу роль у цій боротьбі мусить відігравати

сільськогосподарська кооперація. Для того, щоб сільськогосподарська кооперація мала змогу вести працю в тому масштабі, як того вимагає життя, щоб вона змогла використати всю організовану міць, виявити всі свої сили – їй потрібно мати свій Всеукраїнський осередок» [ЦДАВО України, ф. 290, оп. 1, спр. 2, арк. 1].

Характерною ознакою апарату управління сільськогосподарською кооперацією, як і державних органів, було неухильне зростання кількісного складу. У квітні 1922 року «Сільський господар» мав 13 відділів у яких працювало 54 особи. Кількість відділів у наступні роки залишалися майже без змін, але неухильно зростала кількість співробітників, вона зросла з 216 до 392 осіб [Марочко, 1995, с. 103].

З метою пристосування кооперації до умов непу ЦВК і РНК СРСР 28 грудня 1923 року прийняли постанову «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства». Після цього споживча кооперація одержала значні привілеї і пільги: полегшення умов закупівлі промислових товарів, зниження податку з обігу і ставки на кредит. Одночасно були прийняті заходи з посилення матеріальної зацікавленості членів кооперативних організацій. Все це призвело до зміцнення кооперативної торгівлі, зростання кількості кооперативних організацій і чисельності пайовиків у них [Смирнов, 2004, с. 14]. У 1924 році ЦК КП(б)У прийняв постанову про повернення раніше реквізованого в кооперації майна [Коваль, 2012, с. 8]. Тоді ж було прийнято постанову РНК СРСР «Про сільськогосподарську кооперацію», що стала підставою для підготовки аналогічного юридичного документу в Україні.

«Сільський господар», подібно до Вукоопспілки, мав свої представництва в головних центрах РСФФР – Москві й Ленінграді. Його штат, який спершу формували лише 5 працівників, три роки плідної праці збільшився у п'ять разів. Робота представництва передусім полягала у лобюванні інтересів української кооперації у вищих органах державного управління. Так, лише упродовж 1924 р. працівники московського представництва взяли участь у кількох десятках нарад та відвідали близько 100 різних установ [Журба, 2002, с. 215].

Ленінградське представництво «Сільського господаря» діяло упродовж 1924 – 1929 рр. Напередодні ліквідації кількість його співробітників сягала 30 осіб. У середині 1920-х рр. Ленінградська контора стала важливим осередком зовнішньогосподарської активності українських спеціалізованих кооперативних спілок. Діяльність ленінградського представництва сільськогосподарської кооперації виявилася навіть більш вдалою ніж московського. Незважаючи на це, у січні 1927 року було вирішено ліквідувати представництво сільськогосподарської кооперації УСРР у Ленінграді. Як і у випадку розформування ленінградської контори Вукоопспілки, за цією ухвалою приховувалися намагання центральних відомств виштовхнути за межі важливого сектору російського ринку українське представництво як самостійну господарсько-торгівельну одиницю, що посіла вагомим місце в економіці північно-західних регіонів РСФФР. Зрештою, доцільність існування ленінградського відділення «Сільського господаря» вдалося відстояти ще на два роки [Журба, 2002, с. 217].

Упродовж 1924 – 1925 рр. «Сільський господар» у своїй діяльності спирався на 64 спілки, у 1926 році він їх мав 73, а в наступному році – 88. З середини 1920-х рр. почали з'являтися своєрідні спілки спілок фахової кооперації, що свідчило про поглиблення її спеціалізації [Марочко, 1995, с. 110]. Тому із єдиного центру сільськогосподарської кооперації відокремлюються самостійні фахові центри.

Наприклад, галузі насінництва – Всеукраїнська спілка насінництва [Петасюк, 1994, с. 17]. 13 серпня 1924 року виникло Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва, – «Кооптах». Воно мало свої представництва у Москві та Ленінграді. «Кооптах» одержав майно від «Сільського господаря» та Вукоопспілки для облаштування, а згодом спирався на діяльність власної системи. Він об'єднував 18 спілок і 1224 товариств [Марочко, 1995, с. 110]. Діяльністю спілок, що займалися збутом продукції тваринництва керувало Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочне товариство на паях – «Добробут» [Марочко, 1995, с. 111].

В Україні, окрім «Кооптаху» і «Добробуту», були створені й інші спілки фахової кооперації [Марочко, 1995, с. 112]. Проте кооперативна система, яка виникла і розвивалася в Україні упродовж десятиліть, була самочинно ліквідована наприкінці 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. у зв'язку з суцільною колективізацією [Марочко, 1995, с. 113].

Висновки. З приходом до влади в Україні більшовиків, традиційне економічне життя завмерло. Оскільки такий стан речей міг викликати масштабне повстання, комуністи змушені були піти на поступки населенню, запровадивши неп. За нових умов в Україні розрослася мережа кооперативів, які відзначалися певним рівнем самостійності. З метою налагодження зовнішньої діяльності, за межами республіки кооперативи створили власні представництва – контори. Вони були покликані налагодити постачання до України товарів, необхідних для її жителів, а також забезпечити збут продукції власного виробництва. Проте активність української кооперації на території РСФРР непокоїла місцевих представників влади. Як наслідок, у другій половині 1920-х рр. було ліквідовано низку її зовнішніх представництв, а із зміцненням сталінізму на початку 1930-х рр. саме функціонування кооперативів було жорстко уніфіковано.

Список використаних джерел та літератури

Журба М. А., 2002. *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.)*, К., 2002.

Коваль А. В., 2012. *Міжнародні зв'язки кооперації УСРР в 1920-х рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 09.00.12 – українознавство (історичні науки)*, Київ.

Марочко В. І., 1995. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*, К.

Петасюк О. І., 1994. *Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.02 – новітня історія України*, К., 1994.

Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку), 1921. Х.: Издание Информационно-издательского отдела Наркомпрода У.С.С.Р.

Смирнов В. М., 1994. *Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті роки: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – історія громадських рухів і політичних партій*, Дніпропетровськ.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References

Koval A. V., 2012. *Mizhnarodni zviazky kooperatsii USRR v 1920-kh rr.: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 09.00.12 – ukrainoznavstvo (istorychni nauky) [International ties of cooperation of the USSR in the 1920s: autoref. thesis ... candidate history sciences: specialist 09.00.12 - Ukrainian studies (historical sciences)]*, Kyiv.

Marochko V. I., 1995. *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861 – 1929 rr.)* [Ukrainian peasant cooperation. Historical and theoretical aspect (1861 – 1929)], K.

Petasiuk O. I., 1994. *Vyrobnycha diialnist spozhyvchoi ta silskohospodarskoi kooperatsii v USRR (1921 – 1929 rr.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 07.00.02 – novitnia istoriia Ukrainy* [Production activity of the consumer and agricultural cooperative in the USSR (1921-1929): autoref. thesis ... candidate history sciences: specialist 07.00.02 – the latest history of Ukraine], K., 1994.

Polozhennia pro Vseukrainsku kooperatyvnu spilku (Vukopsilku), 1921. Kh.: Yzdanye Ynformatsyonno-yzdatelskoho otdela Narkomproda U.S.S.R.

Smyrnov V. M., 1994. *Polityka i praktyka kooperatyvnoho budivnytstva v Ukraini u 20-ti roky: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 07.00.01 – istoriia hromadskykh rukhiv i politychnykh partii* [Policy and practice of cooperative construction in Ukraine in the 20s: autoref. thesis ... candidate history Sciences: specialist 07.00.01 - history of public movements and political parties], Dnipropetrovsk.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

Zhurba M. A., 2002. *Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20 – 30 rr. XX st.)* [Ethno-national and international aspects of the activity of public associations of the Ukrainian village (20 – 30s of the 20th century)], K., 2002.

EXTERNAL REPRESENTATIONS OF UKRAINIAN COOPERATIVE ORGANIZATIONS (1920S)

Andrii Ivaneta

Postgraduate student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

The network of external representative offices of the largest cooperative organizations of Ukraine, which was formed during the NEP period and became an element of economic interregional communications within the Soviet totalitarian state, is studied. It is noted that with the coming to power of the Bolsheviks in Ukraine, traditional economic life came to a standstill. Since such a state of affairs could cause a large-scale uprising, the communists were forced to make concessions to the population, introducing the nep. It was established that under the new conditions in Ukraine, a network of cooperatives, which were distinguished by a certain level of independence, grew. In order to establish external activities, cooperatives have created their own representative offices outside the republic. They were called to organize the supply to Ukraine of goods necessary for its inhabitants, as well as to ensure the sale of products of their own production. However, the activity of Ukrainian cooperation on the territory of the RSFSR worried local representatives of the authorities. As a result, in the second half of the 1920s, a number of its foreign representative offices were liquidated, and with the strengthening of Stalinism in the early 1930s, the very functioning of cooperatives was strictly unified.

Key words: *interregional relations, Ukraine, Soviet power, public organizations, cooperation.*